

УДК159.95

А. Ш. Коваль, асп.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ДЕВІАНТНИЙ ПІДЛІТОК У ФАЗІ ВІКОВОЇ КРИЗИ

У цьому дослідженні з погляду психології часу розглянуто часовий фактор проявів девіантної поведінки у підлітків, виділено період проявів, локалізовано зону найбільш схильного до девіацій контингенту, що знаходиться в меланхолідній групі. Проведено шкалювання можливих на даному етапі девіацій. Дослідження має значення для шкільних психологів, учителів, батьків.

Ключові слова: девіація, підліткова криза, період, т-тип, підліток.

Про підліткову кризу написано величезну кількість літератури, і, напевно, жоден психолог, який поважає свою професію, обійти цю тему не може.

У цьому дослідженні ми пропонуємо розглянути девіантного підлітка під час підліткової кризи з погляду психології часу.

Китайський ієрогліф, що позначає поняття "криза", перекладається подвійно — як "небезпека" і "можливість". Одне із значень грецького слова "криза" — "суд". І, насамперед, суд самого себе, що здійснюється нерідко мимо нашої волі.

У книзі "Дитинство і суспільство", опублікованій у 1950 році, Е. Еріксон популярно і чітко виклав свою концепцію життєвого циклу. Він створив схему, що показує, як послідовно розгортається життя. Кожний щабель закінчується кризою. Причому "криза" розглядається не як катастрофа, а як переломний момент, період, пов'язаний із загостреною чутливістю і підвищеним потенціалом. Еріксон обережно відзначив, що не розглядає весь розвиток людини як серію криз. Однак вважав, що психічний розвиток особистості відбувається в процесі проходження через критичні точки. "Критична точка" характеризує моменти прийняття прогресивних або регресивних рішень. У цих точках людина отримує майбутнє — краще або гірше — але в будь-якому випадку змінене. Говорячи про підліткову кризу, ми не завжди можемо точно визначити вікові рамки, у яких криза дає про себе знати.

У періодизації Л. С. Виготського пубертатний вік — це 13—18 років; у Дж. Біррена цей період називається юністю і знаходиться у вікових рамках 12—17 років. Поняття "підлітковий вік" досить розпливчате і неконкретне. І. С. Кон, відзначаючи міжіндивідуальну гетерохронність статевого дозрівання, писав, що один хлопець 14—15 років може бути постпубертатним юнаком, інший — пубертатним підлітком, а третій — допубертатною дитиною [3]. Відповідно до тео-

рії часу, розробленої Б. Й. Цукановим, протиріччя в цьому немає. Життя індивіда складається з циклів, що замінюють один одного.

Б. Й. Цуканов запропонував використовувати для вікової періодизації Великий Біологічний Цикл (ВБЦ). Основою для розрахунку ВБЦ є значення "т", що для кожного підлітка індивідуальне, є його особистим кроком часу і визначає місце в типологічній групі. "Хлопець сангвіноїдної групи в 15 років буде юнаком, рівноважний — пуберантним підлітком, а хлопець із меланхолічної групи буде ще дитиною" [6].

Період статевого дозрівання, або підлітковий період, фактично вкладається в рамки від 1 1/2 до 2 С [6]. У цей час для підлітка ключовою системою є родина, однолітки, школа. До завдань розвитку входять: фізичне дозрівання, абстрактні розумові операції, належність до групи однолітків, початкова статевая близькість. Ресурсами розвитку можуть бути: фізіологічна інформація, когнітивне вирішення проблем, навички побудови стосунків, розуміння ролі статей та її культурних джерел, можливість незалежних моральних суджень. У цей же період відбувається одна з найгостріших криз розвитку [1]. Девіантність — форма прояву кризи у деяких підлітків. У меншості, тому поведінку таких підлітків і називають "девіантною", тобто такою, що відхиляється. У більшості криза проходить у більш соціально прийнятних формах, але ті або інші прояви психологічних труднощів характерні для різних періодів підліткового віку.

Деякі дослідники вважають, що підліткова криза — це поняття без достатніх підстав [2]. У той же час такі вчені, як Т. А. Репіна, Е. Еріксон, К. Г. Юнг, Ф. Е. Василюк розуміють отроцтво як нормативний період психологічних потрясінь і глобальної кризи. Згідно з психоаналітичними, у тому числі постфрейдистськими, теоріями, прикмети кризи не завжди вдається вловити при поверхневому дослідженні. Проте усі психологи визнають, як варіант норми переживань, невизначеність і тривогу в цьому віці.

Фізіологічні зміни — стрибок у рості, гормональна перебудова, пов'язана зі статевим дозріванням, та ін. — неминуче спричиняють зміни в самопочутті: запаморочення, прискорене серцебиття, підвищена збудливість, надлишок енергії або нездужання, апатія, знижена працездатність і т. д.

Це, природно, позначається на психіці підлітка, що стає нестійкою, дуже вразливою. Саме цим часто можна пояснити різкі зміни настрою в підлітків, дратівливість, агресивність, образливість, підвищену ранимість. Іншими словами, підліток іноді буває не винний у тому, що був грубий і зухвалий, оскільки його негативна поведінка викликана об'єктивними причинами — фізіологічним станом. У сфері спілкування у підлітка на перший план виступають психологічна сумісність, спільність поглядів, інтересів і т. д. Дружба з однолітками займає центральне місце в житті підлітка, визначає його емоційний стан, ціннісні орієнтації, спрямованість розвитку особистості. Центральним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості, тобто прагнен-

ня бути і здаватися дорослим. У цьому виражається життєва позиція підлітка, що визначає його бажання, прагнення, поведінку в цілому. Становлення нової життєвої позиції супроводжується значними труднощами. Причина кризи підліткового віку корениться в самій логіці дитячого розвитку. У цей період відзначається протилежність вчинків і бажань підлітка, він хоче й одночасно не хоче звертатися до дорослого за порадою і допомогою. При всьому прагненні до самостійності підліток ще не впевнений у власних силах, а це викликає в нього напруженість, постійне бажання перевірити своє "я", самоствердитися нехай навіть на основі впертості, бажання наполягти на своєму. Крім того, відмовляючись від дитячих норм слухняності, підліток схильний до "експериментальної перевірки" меж, у яких діють ті або інші норми поведінки. Поведінковими патернами, що визначають психологічний зміст кризи, можуть бути агресивність, імпульсивність, замкнутість, упертість, негативізм і т. ін.

Латинське слово *deviatio* — відхилення (*de* — від *via* — дорога) використовується в психології як аналог поняття "поведінка, що відхиляється". У вітчизняній психології девіантність розглядається як поведінка, що знаходиться на межі між правовідповідністю і делінквентністю (делінквент — від лат. *Delinquentis* — правопорушник, злочинець, заколотник). Загальноприйнятого підходу до визначення девіантності немає. Немає також і єдиного розуміння того, чому в одних підлітків девіантна поведінка виявляється, а в інших ні, чому в одних криза протікає гостріше і швидше, а в інших більш згладжено і повільно.

А. Е. Личко вважає, що в роботі з девіантними підлітками добре зарекомендував себе підхід, заснований на визначенні акцентуації характеру. У той же час відзначається, що помилкою було б ототожнення тих або інших акцентуацій з девіантністю [4]. Акцентуація характеру, за Личко, — надмірне посилення окремих рис характеру, при якому спостерігаються відхилення в психології, поведінці людини, котрі не виходять за межі норми. Найчастіше виникає в підлітковому віці. Характер, як ми знаємо, це сукупність сталих рис, що визначають ставлення людини до інших людей, до виконуваної роботи. Виявляється, як і темперамент, у діяльності і спілкуванні. У своєму формуванні, розвитку і функціонуванні також тісно пов'язаний з темпераментом. Отже, ми приходимо до темпераменту як базової основи особистості для того, щоб знайти відповіді на багато запитань.

Наше дослідження проводилося в рамках циклоїдної моделі пережитого часу, розробленої Б. Й. Цукановим [6].

Завдання дослідження:

1. Виділити τ -тип у найбільш схильних до девіантної поведінки підлітків.
2. Виділити зону локалізації серед наявних типологічних груп, для девіантних підлітків.
3. Визначити часові рамки виникнення девіацій у підлітків відповідно до Великих Біологічних Циклів.

4. З'ясувати, які девіації виникають у підлітка в стані кризи, і показати ступінь їхньої виразності.

Наше дослідження ми проводили в середній школі. Обстежуваними стали школярі, що звернулися до психолога з різними складностями, які можна охарактеризувати як девіантні. Кількість — 31 особа. Віковий діапазон від 12 до 18 років.

Нами був використаний метод хронометричної проби, розроблений Б. Й. Цукановим [6], за допомогою якого ми визначили індивідуальну одиницю часу для кожного підлітка. Відомо, що вона визначає часові властивості психіки індивіда, його належність до типологічної групи і суб'єктивну швидкість перебігу часу. А також це дає нам можливість для кожного індивіда розрахувати особисто його цикл життєдіяльності і виявити кризові моменти, що Б. Й. Цукановим були названі точками сингулярності [6]. Дані подані у таблиці 1.

Таблиця 1

**Фази загострення девіантної поведінки у підлітків
в залежності від "τ-типу"**

№	Дата народження	Дата звернення до психолога	Вік на момент звернення до психолога	Група за «τ-типом»		Фаза у циклі
1	02.01.86	05.11.02	16	0,98	меланхолід	1,92→2С
2	30.10.89	04.11.02	13	0,84	сангвіноід	1,82→2С
3	24.06.85	17.10.02	16	0,98	меланхолід	1,92→2С
4	31.01.87	03.12.02	15	1	меланхолід	1,76→1 ³ / ₄ С
5	31.05.88	28.11.02	14	1,01	меланхолід	1,63→1 ¹ / ₂ С
6	17.09.86	29.12.02	16	0,9	рівноважний	2,09→2С
7	11.08.87	03.12.02	15	0,91	рівноважний	1,94→2С
8	10.11.88	28.11.02	14	0,95	меланхолід	1,73→1 ³ / ₄ С
9	16.12.87	14.11.02	14	0,91	рівноважний	1,81→2С
10	10.11.87	24.12.02	15	0,97	меланхолід	1,82→2С
11	04.09.88	12.12.02	14	0,92	рівноважний	1,79→1 ³ / ₄ С
12	20.04.88	23.01.03	14	0,92	рівноважний	1,77→1 ³ / ₄ С
13	20.12.88	15.02.03	14	0,94	рівноважний	1,75→1 ³ / ₄ С
14	13.11.87	20.03.03	14	0,99	меланхолід	1,66→1 ¹ / ₂ С
15	14.12.84	14.02.03	18	1	меланхолід	2,1→2С
16	02.12.87	15.05.03	15	0,95	меланхолід	1,85→2С
17	30.03.88	16.05.03	15	0,88	сангвіноід	2→2С
18	08.02.88	14.05.03	15	0,99	меланхолід	1,78→1 ³ / ₄ С

Закінчення табл. 1

№	Дата народження	Дата звернення до психолога	Вік на момент звернення до психолога	Група за « τ -типом»		Фаза у циклі
19	08.04.88	20.05.03	15	0,87	сангвіноїд	2,02→2С
20	06.08.90	19.04.03	12	0,94	рівноважний	1,5→1 $\frac{1}{2}$ С
21	28.02.88	08.10.02	14	0,92	рівноважний	1,79→1 $\frac{3}{4}$ С
22	03.03.88	08.05.03	15	0,98	меланхолід	1,8→2С
23	23.05.88	03.04.03	14	1,01	меланхолід	1,63→1 $\frac{1}{2}$ С
24	18.11.88	17.06.03	14	0,97	меланхолід	1,69→1 $\frac{1}{2}$ С
25	21.10.88	17.06.03	14	1,03	меланхолід	1,6→1 $\frac{1}{2}$ С
26	08.02.88	22.06.03	15	0,97	меланхолід	1,82→2С
27	10.12.86	15.12.02	16	0,9	рівноважний	2,09→2С
28	13.06.88	14.06.03	15	0,97	меланхолід	1,82→2С
29	13.11.88	26.05.03	14	1,08	меланхолід	1,52→1 $\frac{1}{2}$ С
30	08.05.88	03.02.03	14	1,08	меланхолід	1,52→1 $\frac{1}{2}$ С
31	23.05.86	12.05.03	17	1,1	флегматоїд	1,81→2С

У спектрі " τ -типів" від $0,7\text{с} \leq \tau \leq 1,1\text{с}$, як результат, виділилася конкретна зона локалізації індивідів, що належить до девіантних підлітків.

Використовуючи математичне очікування і дисперсію, ми отримали стандартне або середньоквадратичне відхилення: $D\tau = \sqrt{S^2} = 0,06\text{с}$. Таким чином, наш середній девіантний підліток має $\tau = 0,96\text{с}$, а зона локалізації знаходиться в межах $0,9\text{с} \leq \tau \leq 1,02\text{с}$ і відповідає діапазону меланхолідної групи.

Далі для кожного підлітка ми обрахували його фазу в циклі. Це дало нам можливість встановити, на якому етапі свого індивідуального біологічного циклу підліток зазнає складностей і поводить не так, як звичайно.

Ми виявили, що в періоді $1\frac{1}{4}\text{С}$ до психолога не звернувся жоден підліток.

У періоді $1\frac{1}{2}\text{С}$ звернулося 8 підлітків.

У періоді $1\frac{3}{4}\text{С}$ — 7 підлітків.

У періоді 2С — 16 підлітків.

Розділивши підлітків за статевою ознакою, ми встановили, що серед обстежених знаходяться:

в періоді $1\frac{1}{2}\text{С}$ — 3 хлопці і 5 дівчат;

у періоді $1\frac{3}{4}\text{С}$ — 4 хлопці і 3 дівчини;

у періоді 2С — 7 хлопців і 9 дівчат.

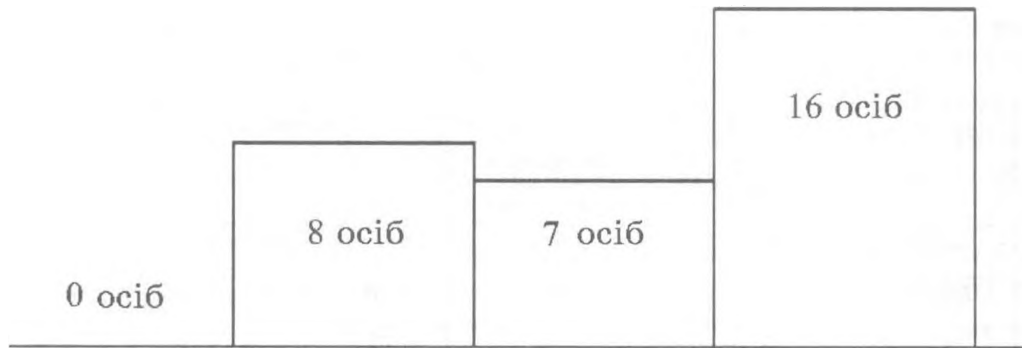

Рис. 1. Прояв девіацій у підлітків у різні періоди ВБЦ

У циклоїдній моделі пережитого часу Б. Й. Цуканов показав, що початок і кінець ВБЦ рознесені на величину C , яка в свою чергу поділяється на чверті [6]. Життя людини складається з декількох ВБЦ. Результати нашої роботи показують, що для підлітка найбільш критичним є період, який дорівнює $2C$. Саме тоді загострюються складності, що виникли, а організм знаходиться на мінімумі своїх можливостей.

Які ж девіації виникають на цьому етапі життя? Їх багато і вони досить різноманітні. Це можуть бути конфлікти в родині, у школі і з однолітками; це і прояв агресії різних видів — від вербальної до бійки з фізичним ушкодженням; це образи, дратівливість, спад настрою і погане фізичне або моральне самопочуття, це стрес і депресивний стан. Ми спробували на графіку (рис. 2) показати розподіл девіацій у підлітків і ступінь їхньої виразності.

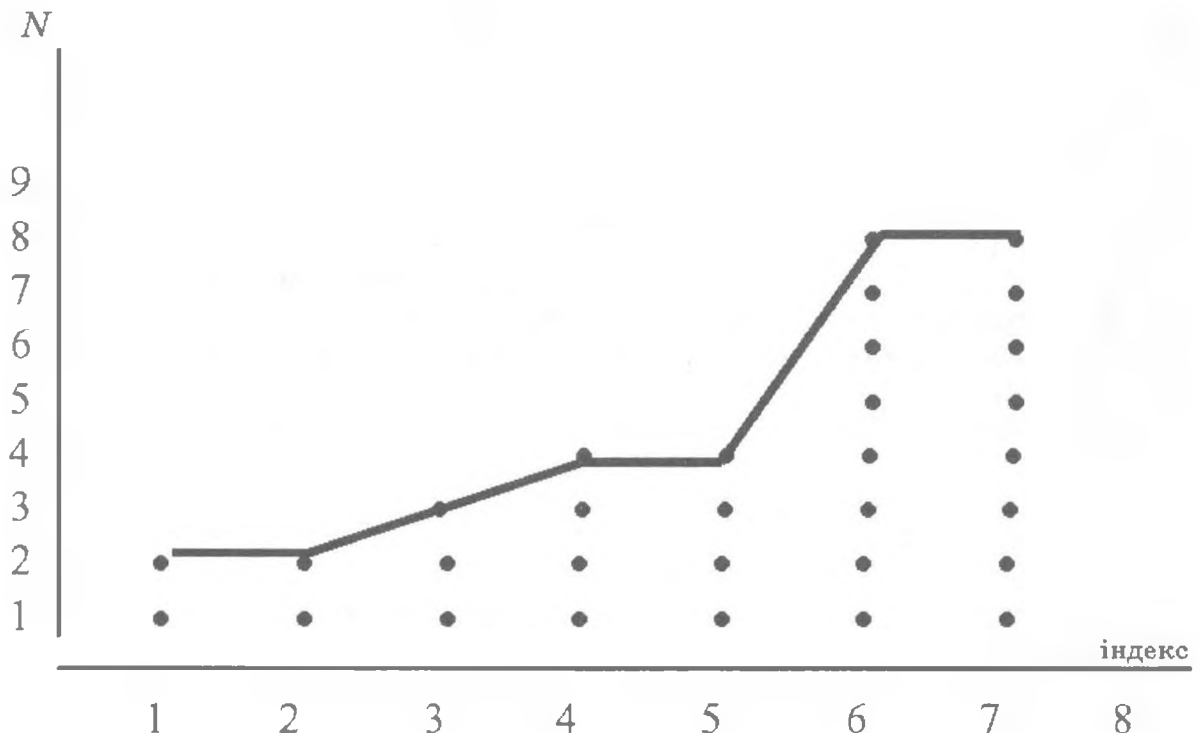

Рис. 2. Шкалювання виразності девіантної поведінки (пояснення в тексті)

На горизонтальній осі ми розташували девіації, що виникають у підлітків, у такому порядку:

- 1 — сварки;
- 2 — прогули, зриви уроків;
- 3 — проблеми в родині;
- 4 — стрес;
- 5 — психосоматика;
- 6 — бійка;
- 7 — депресивний стан.

На вертикальній шкалі розташовані кількісні позначення вказаних девіацій (N).

Отже, ми бачимо, що на максимумі в кризовому стані підлітки, строго кажучи, або вирішують свої проблеми за допомогою кулаків, або впадають у депресивний стан. І те й інше цілком можна пояснити. У бійці підліток виявляє те, що не може виразити словами — не вистачає слів, нервова система не збалансована, стриматися і зупинитися не виходить, а виявити себе просто необхідно. Це може бути і бажання звернути на себе увагу, а може бути і показником безсилля і відчаю.

Депресивний стан так само виправданий у цей період життя підлітка. На запитання: "Як він виражається в тебе особисто?" ми отримали різні відповіді. Хтось говорив, що "погано морально", у когось "немає настрою", хтось думає про сенс життя, а хтось "замикається в собі".

У будь-якому випадку криза підліткового віку має на увазі відмовлення від того, що було цінним раніше, і створення нової системи цінностей, яка виникає в умовах фізичного дозрівання організму і соціальних вимог, що змінилися.

"Який я?" "Навіщо живуть люди?" "Що я можу?" Ці запитання ставляться в підлітковому віці, і часто пошук відповідей на них становить значну частину переживань. А неможливість відповісти на всі запитання, що виникають, змушує підлітка почувати себе "таким, що не відбувся", переживати.

У нашому дослідженні взяли участь 14 хлопців і 17 дівчат. Нижче ми наводимо дані про те, як розподілені девіації за статевою ознакою (табл. 2).

Цікаво, що в дівчат найчастішим відхиленням є бійка. Тобто хлопці в кілька разів рідше вирішують проблеми кулаками. Хочеться відзначити, що бійки ці досить серйозні, до фізичних травм. Звідки в дівчат такий прояв агресії? Психологам і вчителям варто звернути увагу на цю проблему.

До депресивного стану підлітки схильні в однаковій мірі. Але в дівчат практично немає складностей через прогули і зриви уроків.

У такий спосіб у ході нашого дослідження ми виділили зону найбільш гострого прояву девіацій у підлітків. Вона розташована в меланхолійній групі. Середньостатистичний підліток має $\tau = 0,96$ с. Найбільш гострий прояв девіантної поведінки виникає у підлітка

в період 2 С. А найбільш розповсюдженими девіаціями в цей період є бійки і депресивний стан.

Таблиця 2

Диференціація девіацій за статевою ознакою

Девіація	Хлопці	Дівчата
Сварки	1	1
Прогнули, зриви уроків	2	0
Проблеми в родині	1	2
Стрес	1	3
Психосоматика	3	1
Бійка	2	6
Депресивний стан	4	4

Підбиваючи підсумки нашої роботи, ми вважаємо, що отримані дані дозволять шкільним психологам, учителям, батькам зрозуміти, в яких підлітків найгостріше проходять підліткові кризи, у який період життя це відбувається і які девіації найпоширеніші на цьому етапі. Також шкільні психологи можуть використовувати метод хронометричної проби як нову психолого-педагогічну технологію, що допомагає чітко диференціювати індивідуальні особливості у школярів, їхні фази вікового розвитку та точки фазової сингулярності.

Література

1. Айви А. Е., Айви М. Б. Консультирование и психотерапия: сочетание методов, теории и практики. — Новосибирск, 1987. — 190 с.
2. Ковалев Г. А. О системе психологического воздействия. — М., 1989. — С. 38—54.
3. Кон И. С. Психология старшеклассника. — М.: Просвещение. — 258 с.
4. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. — Л.: Медицина, 1983. — 256 с.
5. Немов Р. С. Психология. — М., 1995. — 572 с.
6. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.

А. Ш. Коваль

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ДЕВИАНТНЫЙ ПОДРОСТОК В ФАЗЕ ВОЗРАСТНОГО КРИЗИСА

Резюме

В этом исследовании с точки зрения психологии времени рассмотрен временной фактор проявления девиантного поведения у подростков, выделен период

проявлений, локалізована зона найбільш схильного к девиациям контингента, которая находится в меланхолидной группе. А также проведено шкалирование возможных на данном этапе девиаций. Исследование имеет значение для школьных психологов, учителей, родителей.

Ключевые слова: девиация, подростковый кризис, период, τ -тип, подросток.

A. Sh. Koval

Odessa National University named after I. I. Mechnikov

A DEVIANT ADOLESCENT IN THE STAGE OF AGE CRISIS

Summary

The time factor of manifestations of a deviant behavior of adolescents is analyzed in this research from the point of view of psychology, the period of manifestations is specified, a zone of the contingent most subjected to deviations is localized, such zone being in a melancholik group. Deviations possible at this stage are scaled. The research is significant for school psychologists, teachers, parents.

Key words: deviation, adolescent crisis, period, τ -type, adolescent.